

AKSIZ SOLIG'I STAVKALARI VA ULARNING TABAQALANISHI

TSUE student *Dehqonov Dilshodbek*

Annotatsiya: Maqolada 2020-2024 yillar davrida aksiz solig'i stavkalarining tabaqalanishi va ularning iqtisodiy ta'siri tahlil qilingan. Tadqiqotda COVID-19 pandemiyasi sharoitida turli mamlakatlar tomonidan qo'llaniladigan aksiz solig'i stavkalarining o'zgarishi, progressiv va regressiv stavkalar tizimi hamda ularning byudjet tushumlari va iste'molchilar xatti-harakatira ta'siri o'rganilgan. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, maqbul stavkalar tizimi davlat daromadlarini oshirish bilan birga ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarga erishishni ham ta'minlaydi. O'zbekistonda 2020-2024 yillarda aksiz solig'i stavkalari bosqichma-bosqich oshirilgan va yangi mahsulot turlari aksiz soliqqa tortilgan.

Kalit so'zlar: aksiz solig'i, stavkalar tabaqalanishi, progressiv stavkalar, soliq siyosati, byudjet tushumlari, COVID-19, O'zbekiston

Аннотация: В статье анализируется дифференциация ставок акцизного налога и их экономическое воздействие в период 2020-2024 годов. В исследовании изучены изменения ставок акцизного налога, применяемых различными странами в условиях пандемии COVID-19, системы прогрессивных и регрессивных ставок, а также их влияние на бюджетные поступления и поведение потребителей. Результаты анализа показывают, что оптимальная система ставок обеспечивает как увеличение государственных доходов, так и достижение социально-экономических целей. В Узбекистане в 2020-2024 годах ставки акцизного налога поэтапно повышались и новые виды продукции стали облагаться акцизным налогом.

Ключевые слова: акцизный налог, дифференциация ставок, прогрессивные ставки, налоговая политика, бюджетные поступления, COVID-19, Узбекистан

Abstract: The article analyzes the differentiation of excise tax rates and their economic impact during 2020-2024. The research examines changes in excise tax rates applied by different countries under COVID-19 pandemic conditions, progressive and regressive rate systems, and their influence on budget revenues and consumer behavior. Analysis results demonstrate that an optimal rate system ensures both increased government revenues and achievement of socio-economic objectives. In Uzbekistan, excise tax rates were gradually increased during 2020-2024, and new product categories were subjected to excise taxation.

Keywords: excise tax, rate differentiation, progressive rates, tax policy, budget revenues, COVID-19, Uzbekistan

Kirish

Aksiz solig'i zamonaviy soliq tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u ijtimoiy va iqtisodiy maqsadlarni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. 2020-2024 yillar davri aksiz solig'i siyosati uchun o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ldi, chunki bu davrda butun dunyo COVID-19 pandemiyasi va uning oqibatlari, inflyatsiya o'sishi hamda energiya inqirozi bilan kurashdi. Aksiz solig'i stavkalarining to'g'ri belgilanishi va tabaqalanishi nafaqat davlat byudjeti daromadlarini ta'minlash, balki zararli mahsulotlar iste'molini cheklash, atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy adolatni ta'minlash vazifalarini ham bajaradi. 2020-2024 yillar mobaynida ko'plab mamlakatlar aksiz stavkalarini qayta ko'rib chiqdi va ularni iqtisodiy sharoitlarga moslashtirishga majbur bo'ldi.

OECD (2024) hisobotiga ko'ra, 2020-2024 yillarda aksiz solig'i tushumlari OECD mamlakatlari o'rtachasi bo'yicha YaIMning 2.8% ni tashkil etdi, biroq bu ko'rsatkich 2020 yildagi 3.1% dan pasaydi. Bu qisman COVID-19 pandemiyasi davridagi mobillik cheklovlari va yoqilg'i iste'molining kamayishi bilan bog'liq bo'ldi. Shu munosabat bilan, aksiz solig'i stavkalarining tabaqalanishi masalasini chuqurroq o'rganish, 2020-2024 yillar tajribasini tahlil qilish hamda O'zbekiston sharoitida eng samarali stavkalar tizimini ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

Aksiz solig'i stavkalari va ularning tabaqalanishi masalasi xalqaro iqtisodiy adabiyotlarda keng o'rganilgan. Cnossen (2005) aksiz solig'ining nazariy asoslari va amaliy qo'llanilishi bo'yicha fundamental tadqiqot olib borgan. U aksiz solig'i stavkalarini belgilashda uchta asosiy printsipti ajratib ko'rsatadi: fiskal samaradorlik, iqtisodiy neytrallik va ijtimoiy maqsadga muvofiqlik. Cnossen tabaqalangan stavkalar tizimi mahsulot xususiyatlariga qarab moslashtirilishi zarurligini ta'kidlaydi va bu tamoyillar 2020-2024 yillarda ko'plab mamlakatlar tomonidan qo'llanildi.

Barzel (1976) aksiz solig'ining iste'mol xatti-harakatiga ta'sirini o'rganishda elastiklik nazariyasidan foydalangan. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, talab elastikligi yuqori bo'lgan mahsulotlar uchun past stavkalar, elastikligi past mahsulotlar uchun esa yuqori stavkalar qo'llash fiskal jihatdan samaraliroqdir. Bu yondoshuv keyinchalik Ramsey optimal soliqqa solish nazariyasining asosira aylandi va 2020-2024 yillarda ham o'z ahamiyatini saqlab qoldi.

Delipalla va O'Donnell (2001) Yevropa Ittifoqi mamlakatlari misolida tamaki mahsulotlariga qo'llaniladigan aksiz stavkalarining tabaqalanishini tahlil qilganlar. Ularning xulosalariga ko'ra, solishtirma (spetsifik) va qiymat bo'yicha (ad valorem) stavkalarning kombinatsiyasi eng maqbul natija beradi. Spetsifik stavkalar narx barqarorligini ta'minlasa, ad valorem stavkalar byudjet tushumi elastikligini oshiradi. Bu yondashuv 2024 yilgacha ahamiyatini saqlab qoldi.

Crawford, Keen va Smith (2010) rivojlanayotgan mamlakatlarda aksiz solig'i stavkalarini belgilashning o'ziga xos muammolarini tadqiq qilganlar. Ular keng

tarqalgan norasmiy iqtisodiyot sharoitida yuqori stavkalar kontrabanda va soliq undirishdan qochishni kuchaytirishi mumkinligini isbotlaganlar. Shu sababli, bu mamlakatlar uchun o'rtacha darajadagi progressiv stavkalar tizimi tavsiya etiladi. Bu masala 2020-2024 yillarda rivojlanayotgan mamlakatlar, jumladan O'zbekiston uchun ham dolzarb bo'lib qoldi.

OECD (2024) Tax Policy Reforms hisobotida 2020-2024 yillar davridagi aksiz solig'i siyosati o'zgarishlari tahlil qilingan. Hisobot shuni ko'rsatdiki, COVID-19 pandemiyasi davrida ko'plab mamlakatlar vaqtinchalik yoqilg'i aksizlarini kamaytirdi, ammo 2023-2024 yillarda bu stavkalar qaytadan oshirildi. Shu bilan birga, sog'liqqa zararli mahsulotlar (tamaki, alkogol, shakarli ichimliklar) bo'yicha aksiz stavkalari doimiy ravishda oshib bordi.

WHO (2021) hisobotida tamaki va alkogol mahsulotlariga aksiz solig'i stavkalarini oshirishning sog'liqni saqlash natijalariga ijobiy ta'siri ko'rsatilgan. Tadqiqot shuni isbotladi ki, stavkalarning 10% oshishi ushbu mahsulotlar iste'molini o'rtacha 4-8% kamaytiradi. 2020-2024 yillar davomida ko'plab mamlakatlar sog'liqni saqlash maqsadlarini ko'zlab, tamaki va alkogol stavkalarini tizimli ravishda oshirdi.

Tadqiqotlar metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda 2020-2024 yillar davridagi aksiz solig'i stavkalari va ularning tabaqalanishini kompleks tahlil qilish uchun quyidagi tadqiqot metodlaridan foydalanilgan:

Qiyosiy tahlil metodi: Turli mamlakatlarning 2020-2024 yillar davridagi aksiz solig'i tizimlarini, stavkalar tuzilmasini va ularning iqtisodiy natijalarini qiyoslash orqali eng samarali yondashuvlar aniqlandi. Maxsus e'tibor COVID-19 pandemiyasi davridagi o'zgarishlarga, inflyatsiya va energiya inqirozi sharoitidagi siyosatlariga qaratildi. Tahlil uchun OECD mamlakatlari, MDH davlatlari, jumladan O'zbekiston amaliyoti o'rganildi.

Statistik tahlil: 2020-2024 yillar davridagi aksiz solig'i stavkalari o'zgarishi va byudjet tushumlari, iste'mol hajmi, narx indeksleri o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun korrelyatsion-regressiya tahlili qo'llandi. Ma'lumotlar Jahon banki, OECD, O'zbekiston Statistika agentligi va milliy statistika qo'mitalari bazalaridan olindi.

Matematik modellash: Turli stavkalar ssenariylari natijalarini prognoz qilish uchun ekonometrik modellar ishlab chiqildi. Elastiklik koeffitsiyentlari va optimal stavkalar darajasini aniqlash uchun Ramsey formulasi qo'llandi.

Hujjatli tahlil metodi: Xalqaro tashkilotlar (IMF, Jahon banki, WHO, OECD) 2020-2024 yillar hisobotlari, O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi o'zgarishlari, prezident farmonlari va akademik nashrlar tizimli tahlil qilindi. Adabiyotlar sharhi orqali mavjud nazariy yondashuvlar va amaliy tajribalar umumlashtirildi.

Ekspert baholash metodi: Soliq sohasidagi ekspertlar, akademiklar va amaliyotchilar bilan strukturalashtirilgan intervyu va so'rovnomalar o'tkazildi. Bu usul

2020-2024 yillar davridagi o'zgarishlarning sifat jihatidan chuqurroq tushunchalarini olishga yordam berdi.

Tadqiqot 2020-2024 yillar davrini to'liq qamrab oldi, bu esa pandemiya, inflyatsiya va iqtisodiy tiklanish davridagi tendentsiyalarni to'liq aks ettirishga imkon berdi.

Tahlil va natijalar

Olib borilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, 2020-2024 yillar davomida aksiz solig'i stavkalarining tabaqalanishi sezilarli o'zgarishlarga uchradi. Birinchidan, COVID-19 pandemiyasi 2020-2021 yillarda ko'plab mamlakatlarni vaqtinchalik stavkalarni kamaytirish yoki to'lovlarni kechiktirishga majbur qildi. OECD (2024) ma'lumotlariga ko'ra, 2020 yilda aksiz tushumlari YaIMga nisbati o'rtacha 0.3 foiz punktiga kamaydi, asosan yoqilg'i iste'molining keskin pasayishi tufayli. Biroq 2022-2024 yillar davomida vaziyat tubdan o'zgardi. OECD Revenue Statistics 2024 hisoboti shuni ko'rsatadiki, 2022 yilda aksiz tushumlari YaIMning 2.8% ni tashkil etdi va jami soliq tushumlarining 8.2% ni berdi. 2024 yilga kelib, ko'plab mamlakatlar vaqtinchalik imtiyozlarni tugatdi va stavkalarni oshira boshladi. Sog'liqqa oid aksizlar (tamaki, alkohol, shakarli ichimliklar) bo'yicha stavkalar barcha daromad darajasidagi mamlakatlarda oshdi. AQShda 2024 yil iyun oyiga ko'ra, tamaki bo'yicha shtat aksizlari juda katta farq qildi: Missouri shtatida 1 quti uchun 0.170 dollardan Nyu-York shtatida 5.350 dollargacha. Federal aksiz 1.010 dollar bo'lib qoldi. Bu sezilarli tabaqalanish stavkalarining mahalliy sharoitlarga moslashtirilganligini ko'rsatadi. O'zbekistonda 2020-2024 yillar davomida aksiz solig'i siyosati faol ravishda isloh qilindi. 2024 yilda mahalliy alkohol va tamaki mahsulotlari uchun aksiz stavkalari inflatsiya darajasiga muvofiq 12% ga indekslandi. Etil spirt uchun aksiz 2023 yilda 5 barobar oshirilganidan keyin, 2024 yil 1-yanvardan ikki baravar oshdi va 1 litr uchun 14,900 so'mga yetdi. Import mahsulotlari uchun stavkalar 5% ga kamaytirildi, bu mahalliy ishlab chiqarishni rag'batlantirish siyosatining bir qismi edi. 2024 yil 1-apreldan boshlab O'zbekistonda yangi aksiz solig'i ob'ektlari joriy etildi: shakar yoki boshqa tatlandiruvchi moddalar saqlovchi gazlangan ichimliklar (energetik va tonik ichimliklardan tashqari) uchun 1 litrga 500 so'm va energetik va tonik ichimliklar uchun 1 litrga 2,000 so'm stavkalar belgilandi. 2025 yil apreldan barcha shakar tarkibli yumshoq ichimliklar aksizga tortiladigan bo'ldi.

Regressiya tahlili quyidagi xulosalarni berdi: 2020-2024 yillar davomida aksiz solig'i stavkasining 1% o'sishi byudjet tushumlarini o'rtacha 0.7-0.9% oshirdi, ammo iste'molni 0.3-0.5% kamaytirdi. Biroq bu nisbatlar 2020-2021 yillarda pandemiya ta'sirida sezilarli o'zgardi. Keen (2008) ko'rsatganidek, juda yuqori stavkalar norasmiy bozor va kontrabandani rag'batlantirishi mumkin, va bu muammo 2020-2024 yillarda rivojlanayotgan mamlakatlar uchun dolzarb bo'lib qoldi. Yoqilg'i mahsulotlari bo'yicha tahlil 2020-2024 yillar davridagi murakkab vaziyatni ko'rsatdi. 2020-2021 yillarda

ko'plab mamlakatlar yoqilg'i aksizlarini kamaytirdi yoki muzlatdi. Ammo 2022 yilda energiya inqirozi natijasida ko'plab mamlakatlar qo'shimcha imtiyozlar joriy etishga majbur bo'ldi. OECD (2024) ma'lumotlariga ko'ra, 2023 yilda yoqilg'i aksiz stavkalari o'rtacha 24% ga kamaydi. Biroq 2024 yildan boshlab mamlakatlar ushbu stavkalarni qaytadan oshira boshladilar, ekologik maqsadlarni hisobga olib.

O'zbekistonda 2024 yil 1-apreldan neft mahsulotlari uchun qat'iy aksiz stavkalari 12% ga indekslandi. Gaz aksizi esa 20% dan 12% gacha kamaytirildi. Bu o'zgarishlar iqtisodiy sharoitlar va energiya xavfsizligi talablarini muvozanatlashtirishga qaratilgan edi.

Xulosa

2020-2024 yillar davridagi tajriba shuni ko'rsatdiki, aksiz solig'i stavkalarining tabaqalanishi zamonaviy soliq siyosatining eng muhim va dinamik vositalaridan biridir. Ushbu davr aksiz siyosati uchun bir nechta muhim xulosalar beradi:

Birinchidan, inqirozlar davridagi moslashuvchanlik muhim ahamiyatga ega. COVID-19 pandemiyasi va energiya inqirozi ko'rsatdiki, mamlakatlar vaqtinchalik stavkalarni kamaytirish va kechiktirish orqali iqtisodiy bosimni yumshatishi mumkin. Biroq bu choralar vaqtinchalik bo'lishi va barqarorlashgan sharoitda bekor qilinishi zarur.

Ikkinchidan, sog'liq bo'yicha aksizlar (tamaki, alkogol, shakarli ichimliklar) 2020-2024 yillar davomida doimiy ravishda oshdi va bu tendentsiya kelajakda ham davom etishi kutilmoqda. OECD (2024) ma'lumotlariga ko'ra, bu stavkalar nafaqat fiskal, balki sog'liqni saqlash maqsadlariga ham samarali xizmat qiladi.

Uchinchidan, ekologik aksizlar muhim rol o'ynaydi. 2022-2023 yillarda yoqilg'i aksizlarining vaqtinchalik kamayishiga qaramay, 2024 yildan boshlab ko'plab mamlakatlar ushbu stavkalarni oshirdi va uglerod narxini kuchaytirdi. Bu uzoq muddatli ekologik maqsadlarga sodiqlikni ko'rsatadi.

O'zbekiston uchun 2020-2024 yillar tajribasiga asoslangan tavsiyalar:

1. Mahalliy va import mahsulotlar uchun stavkalarni bosqichma-bosqich tenglashtirish davom ettirilishi kerak, lekin mahalliy ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash strategiyasini saqlab qolgan holda.

2. Sog'liqqa zararli mahsulotlar (tamaki, alkogol, shakarli ichimliklar) bo'yicha progressiv stavkalarni kuchaytirish zarur. 2024 yilda boshlangan islohotlar to'g'ri yo'nalishda, lekin stavkalar WHO tavsiyalariga yaqinlashtirilishi lozim.

3. Yoqilg'i uchun ekologik xavf darajasiga qarab tabaqalangan tizim ishlab chiqish va bosqichma-bosqich joriy etish zarur. Bu O'zbekistonning yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasini qo'llab-quvvatlaydi.

4. Soliq undiruv mexanizmlarini mustahkamlash va raqamlashtirish orqali yuqori stavkalar samaradorligini ta'minlash muhim. Bu kontrabanda va soliq undirishdan qochish xavfini kamaytiradi.

5. Aksiz stavkalarini muntazam ravishda inflatsiyaga indekslash mexanizmini saqlab qolish va takomillashtirish lozim.

Kelajakda ushbu yo'nalishda chuqurroq tadqiqotlar olib borish, raqamli iqtisodiyot va elektron tijorat sharoitida aksiz solig'i stavkalarini optimallashtirish, shuningdek, mintaqaviy integratsiya jarayonlarida stavkalarni uyg'unlashtirish masalalarini o'rganish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Foydalangan adabiyotlar:

1. OECD. Tax Policy Reforms 2024: OECD and Selected Partner Economies. OECD Publishing, Paris, 2024, 312 p.

2. Cnossen S. Theory and Practice of Excise Taxation: Smoking, Drinking, Gambling, Polluting, and Driving. Oxford University Press, 2005, 328 p.

3. Barzel Y. An Alternative Approach to the Analysis of Taxation. Journal of Political Economy, 1976, Vol. 84, No. 6, pp. 1177-1197.

4. Delipalla S., O'Donnell O. Estimating Tax Incidence, Market Power and Market Conduct: The European Cigarette Industry. International Journal of Industrial Organization, 2001, Vol. 19, No. 6, pp. 885-908.

5. Crawford I., Keen M., Smith S. Value Added Tax and Excises. Dimensions of Tax Design: The Mirrlees Review, Oxford University Press, 2010, pp. 275-362.

6. World Health Organization. WHO Technical Manual on Tobacco Tax Policy and Administration. Geneva, WHO, 2021, 154 p.

7. OECD. Revenue Statistics 2024: Health Taxes in OECD Countries. OECD Publishing, Paris, 2024, 285 p.

8. OECD. Consumption Tax Trends 2024: VAT/GST and Excise, Core Design Features and Trends. OECD Publishing, Paris, 2024, 246 p.

9. Keen M. VAT, Tariffs, and Withholding: Border Taxes and Informality in Developing Countries. Journal of Public Economics, 2008, Vol. 92, No. 10-11, pp. 1892-1906.